

**ABDULLA QAHHOR ASARLARIDA IJTIMOIIY
MUAMMOLAR VA SIFAT TALQINI**

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

To'rtko'1 fakulteti Soliq va soliqqa tortish

yo'nalishi 3-kurs bakalavriyat talabasi

Muhamedov Muzaffarjon Axrorjon o'g'li

Annotatsiya: Ushbu tezis Abdulla Qahhor nasrida ijtimoiy muammolarni badiiy idrok etish hamda "sifat" kategoriyasining ifoda usullarini lingvopoetik va uslubiy yondashuv asosida tahlil qiladi. Tadqiqotda yozuvchining hikoya va qissalarida jamiyat, maishiy turmush, ma'naviy-axloqiy me'yorlar, muloqot madaniyati singari qatlamlar qanday til birliklari orqali badiiylashishi yoritiladi. Metodologiya sifatida kontekstual tahlil, semantik-stilistik sharh, personaj nutqi va muallif pozitsiyasi nisbatini ajratish qo'llanadi. Ilmiy yangilik Qahhor matnlarida sifat ma'nosining faqat grammatik shakl emas, balki baholovchi pragmatika, kinoya va subyektiv modal munosabat orqali ijtimoiy tanqid mexanizmini harakatga keltiruvchi badiiy vosita ekanini izohlash bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: Abdulla Qahhor; ijtimoiy muammo; sifat kategoriyasi; baholash; kinoya; pragmatika; personaj nutqi

Abdulla Qahhor nasri o'zbek adabiy tilida ixchamlik, aniqlik va mantiqiy zarbdorlikni badiiy me'yor darajasiga ko'targan hodisalardan biri sifatida baholanadi. Uning hikoyachilik maktabi ko'pincha kulgi va kinoya bilan bog'lab talqin qilinadi, biroq mazkur ko'rinishlar aslida ijtimoiy muammolarni til orqali keskinlashtirish, baholash va umumlashtirishning o'ziga xos mexanizmi sifatida ishlaydi. Tezisning markaziy masalasi shundan

iboratki, Qahhor matnlarida “ijtimoiy muammo” mavzu sifatida emas, balki nutqning ichki tuzilishi, personajlararo muloqotning mojaroli modeli, muallifning yashirin pozitsiyasi hamda baholovchi birliklar tizimi orqali badiiy haqiqatga aylantiriladi. Shuning uchun ham tahlil obyektini faqat syujet voqealari bilan cheklash matnning ijtimoiy semantikasini to‘liq ochmaydi; ijtimoiylik matnning leksik-semantik qatlamida, sintaktik qurilishida, modal munosabatida va eng muhimi, “sifat” ma’nosini tashuvchi baholash birliklarida kontseptuallashadi.

Tilshunoslikda “sifat” odatda so‘z turkumi va grammatik kategoriya sifatida izohlanadi, ammo badiiy matnda sifat ma’nosi ancha kengayib, baholashning umumiy strategiyasiga aylanadi. Qahhorning uslubiy tajribasida sifatlar, sifatdoshlar, daraja shakllari, taqqoslashlar, metaforik aniqlovchilar, frazeologik birikmalar hamda intonatsion urg‘u bilan beriladigan baho birliklari ijtimoiy munosabatlarga munosib “ko‘zguni” hosil qiladi. Shu nuqtai nazardan, “sifat talqini” deganda faqat “qanday?” savoliga javob bo‘ladigan birliklar emas, balki personajni, muhitni va voqea qiymatini belgilovchi baholovchi semantika, kinoyaviy pragmatika va subyektiv modal qatlam tushuniladi. Badiiy nutqda baho ko‘pincha oshkora “yaxshi-yomon” qutblarida emas, balki o‘quvchini xulosa chiqarishga majbur qiladigan yashirin ko‘rsatkichlar orqali beriladi; Qahhorning kuchi ham aynan shu tejamkor, ammo yuqori semantik zichlikka ega ifoda usulida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi matnni kontekstual tahlil qilish, badiiy semantika va uslubiy vositalarni ajratish, personaj nutqi bilan muallif nutqi chegaralarini belgilash, shuningdek, pragmatik ma’no hosil bo‘lish shartlarini aniqlashga tayangan holda qurildi. Qahhor asarlarida ko‘p uchraydigan dialogik sahnalar alohida e’tiborni talab qiladi, chunki ijtimoiy muammo ko‘pincha “kim nima dedi?” emas, “qanday dedi?” va “qanday baholadi?” degan savollarda mujassam bo‘ladi. Shu sababli baholashning leksik

ko'rsatkichlari bilan bir qatorda, kesimning modal shakllari, inkor va tasdiqning qarama-qarshi qo'yilishi, gap bo'laklarining joylashuvi, pauza va takror kabi sintaktik-uslubiy omillar ham tahlil doirasiga kiritiladi. Adabiyotshunoslik yondashuvi sifatida realistik hikoyachilikning tipiklashtirish tamoyili, obrazlar tizimining ijtimoiy determinizmi hamda kulgi estetikasi haqidagi qarashlar nazariy fon vazifasini bajaradi [1; 2].

Qahhor prozasida ijtimoiy muammolarni ifodalash, avvalo, "oddiy" turmush detallarini tanlash va ularni baholovchi nuqtai nazar bilan yoritishga tayanadi. Turmushdagi mayda ko'rinadigan holatlar, muomala odobi, mansab va obro' atrofidagi tasavvurlar, moddiy manfaat va or-nomus muvozanati, yolg'on va riyo kabi illatlar personaj nutqida va muallifning qisqa, ammo aniq izohlarida fosh etiladi. Bunday fosh etishning bevosita quroli sifatlar va sifat ma'nosini tashuvchi birliklardir: biror kishi "ehtiroimli", "odamoxun", "pishiq", "mard" tarzida emas, aksincha, vaziyatning ichki mantiqi uni "mayda", "past", "shoshqaloq", "ikkiyuzlama" bo'lib ko'rsatadi. Bu yerda sifat so'zining o'zi hamisha qatnashmasligi mumkin; ammo baholovchi semantika dialogda qo'llangan kinoya, maqolga xos qolip, keskin taqqoslash yoki og'zaki nutqqa xos so'zlashuv elementlari orqali tiklanadi. Natijada ijtimoiy muammo "badiiy baho"ga aylanadi: o'quvchi shunchaki voqeani emas, voqea ortidagi ijtimoiy me'yorning buzilishini sezadi.

Qahhor uslubida kinoya alohida o'rin tutadi. Kinoya bevosita "kulgili"lik uchun emas, baholashning ikki qavatli qurilishi uchun zarur: ustki qatlamda go'yoki maqtov yoki betaraf xabar bo'lsa, ichki qatlamda tanqid yashirinadi. Bu ikki qavatlilik ko'pincha sifat ma'nosi bilan birikadi: tashqi "yaxshi" mazmun ichida asl "yomon" qiymat beriladi yoki aksincha, "yomon" ko'rinish ortida ma'naviy ustunlik sezdiriladi. Bunday inversiya ijtimoiy muammoni murakkablashtirib, o'quvchini stereotip hukmlardan chiqaradi. Pragmatik nuqtai nazardan, kinoya muallifning o'quvchi bilan "kelishuv"iga

tayanadi: matn ichidagi baho ko'rsatkichlarini o'quvchi topa olmasa, ijtimoiy tanqid ham "eshitilmay" qoladi. Demak, Qahhorning "sifat talqini" o'quvchi tafakkurini faollashtiradigan semantik o'yin emas, balki ijtimoiy ongni hushyor tutishga xizmat qiladigan badiiy strategiyadir [3].

Personaj nutqi Qahhor prozasida ijtimoiy tipning eng aniq ko'rsatkichidir. Har bir personajning lug'at tanlovi, gap qurishi, boshqalarga murojaati, baho berish odati uning jamiyatdagi mavqeini, ma'naviy tajribasini va axloqiy mezonini oshkor qiladi. Shu o'rinda "sifat" kategoriyasi tipiklashtirishning til vositasiga aylanadi: personaj o'zi va boshqalar haqida qanday sifatlar ishlatadi, u sifatlarni qaysi vaziyatda kuchaytiradi yoki yumshatadi, qachon taqqoslashga murojaat qiladi, qachon bevosita haqorat yoki "yashirin" kamsitishga o'tadi. Masalan, muloqotda "odam" so'zining o'zi ham sifat qiymatida kelishi, "odam" bilan "odamsimon" orasidagi masofa kinoya yoki kontekst bilan berilishi mumkin. Qahhorning badiiy tejamkorligi shundaki, u bitta aniqlovchi yoki bitta dialogik replika bilan ijtimoiy muammoning ildizini ko'rsatadi: muhitning ma'naviy mezoni buzilgan joyda sifatlar ko'payadi, bo'rtadi, haddan oshadi; bu esa tilning o'zi ham "kasallangan"ini bildiradi.

Qahhor matnlarida ijtimoiy muammolar ko'pincha maishiy mojarolar shaklida ko'rinadi, biroq bu mojarolar kengroq ijtimoiy fonning belgisi sifatida ishlaydi. Maishiylikning badiiy funksiyasi shundaki, u muammolarni abstrakt darajada emas, kundalik hayotdagi nutqiy harakatlar orqali ko'rsatadi: kimdir boshqasini "hurmatli" deb ataydi, lekin shu atashning ortida manfaat yotadi; kimdir "pok" yoki "halol" kabi sifatlarni tilga oladi, lekin o'zining amaliy xatti-harakatida buning aksi namoyon bo'ladi. Bu kolliziya "sifat"ning semantik paradoksi sifatida ko'rilishi mumkin: ijobiy sifatlar ko'pincha niqob vazifasini bajaradi, salbiy sifatlar esa haqiqatni yashirmaydi. Bunda muallifning pozitsiyasi ochiq hukm ko'rinishida emas, balki tilning o'zidagi mos

kelmasliklar, nomuvofiq baholar, ziddiyatli ta'riflar orqali anglashiladi. Shuningdek, Qahhor badiiy olamida "sifat"ning darajalari ham ijtimoiy mazmuni kuchaytiradi: oddiy ta'rifdan kuchaytirma yoki orttirma darajaga o'tish ko'pincha hissiy-psixologik holatni emas, ijtimoiy bosimni, rasmiyatchilikni, g'ayriinsoniy talabni ifodalaydi. Bu esa daraja kategoriyasining ham pragmatik talqinini talab qiladi [2; 4].

Qahhor prozasining muhim jihati shundaki, unda muallifning axloqiy mezoni didaktik bayon bilan emas, badiiy vaziyatning "adolat mexanizmi" orqali sezdiriladi. Ko'pincha personaj o'z nutqi orqali o'zini fosh qiladi: u boshqalarni "yomon" deb atar ekan, uning gapidagi mantiqsizlik, so'z tanlovidagi qo'pol baho, kinoyaning noo'rinligi o'quvchini teskarisiga ishontiradi. Badiiy matnda bunday o'zini fosh etish hodisasi lingvopragmatik jihatdan "o'z-o'zini inkor" effekti sifatida ko'riladi: personaj aytmqochi bo'lgan baho bilan matn hosil qilgan baho bir-biriga zid keladi. "Sifat talqini" aynan shu ziddiyatda yuksak estetik kuchga ega bo'ladi, chunki baholashning subyekti ko'rinib turadi va shu subyektning cheklanganligi ijtimoiy muammo sifatida ochiladi. Natijada Qahhor matnlarida ijtimoiy tanqid kimnidir "yomonlash" emas, balki jamiyatdagi muomala va baholash madaniyatini tekshirish, uning til ko'rinishlarini fosh etish darajasiga ko'tariladi.

Til va jamiyat munosabatini o'rganuvchi nazariyalar badiiy matndagi baholash mexanizmini tushuntirishga yordam beradi. Xususan, baholash semantikasi, nutq aktlari va implikatura nazariyasi nuqtai nazaridan qaralganda, Qahhorning ko'plab iboralari "aytilgan" ma'nodan ko'ra "nazarda tutilgan" ma'noni kuchliroq ishlatadi. Bunda sifat birliklari ko'pincha implikaturani ishga tushiruvchi signal bo'lib xizmat qiladi: "juda tartibli" degan ifoda vaziyatga ko'ra samimiy maqtov ham, keskin kinoya ham bo'lishi mumkin; farqni kontekst, personajlararo munosabat va muallif yaratgan axloqiy fon belgilaydi. Qahhorning badiiy ustaligi shundaki, u kontekstni

shunday quradiki, sifatning “haqiqiy” qiymati asta-sekin ochiladi, o‘quvchi esa baholashning yuzaki ko‘rinishidan voz kechib, chuqurroq ijtimoiy xulosaga keladi. Bu jarayon o‘zbek badiiy tilida pragmatik o‘qish madaniyatini kuchaytirgan omillardan biri sifatida talqin qilinishi mumkin [5].

Tadqiqot doirasida “sifat”ning obraz yaratishdagi funksiyasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Qahhor ko‘pincha portret yoki peyzajni uzun tasvir bilan emas, bitta-ikkita aniqlovchi detal bilan beradi; ana shu detal esa ijtimoiy mazmunga ega bo‘ladi. Masalan, kiyim-kechak, uy-joy, ish quroli yoki mayda buyumning “eski-yangi”, “toza-iflos”, “qimmat-arzon” kabi sifatleri maishiy belgi bo‘lib qolmay, ijtimoiy tafovut va ma’naviy holatning ramziga aylanadi. Bunda yozuvchi estetik “ko‘rsatish” bilan birga ijtimoiy “baholash”ni ham bajaradi: buyum sifati orqali muhitning sifati, muhit sifati orqali munosabatlarning sifati ochiladi. Shunday qilib, sifat kategoriyasi Qahhor asarlarida semantik zanjir hosil qiladi: predmet sifati, xulq sifati, muomala sifati va nihoyat, jamiyat sifati bir-biriga ulanadi. Bu zanjir ijtimoiy muammolarni bitta nuqtaga jamlaydi: insoniylik me’yorining buzilishi avvalo til va baholashda ko‘rinadi.

Sifat talqinining yana bir qatlamini muallifning sintaktik tanlovi belgilaydi. Qahhorning qisqa gaplari, keskin pazuali qurilishi, ko‘pincha ortiqcha izohdan qochishi baholashni kuchaytiradi, chunki ixcham sintaksis o‘quvchini “to‘ldirish”ga majbur qiladi. Bu yerda sifat so‘zlari ko‘pincha yakuniy urg‘u nuqtasiga qo‘yiladi yoki gap oxirida kutilmagan aniqlovchi kelib, avvalgi tasavvurni o‘zgartiradi; bunday pozitsion effekt baholash pragmatikasini kuchaytiradi. Ayni paytda, so‘zlashuv nutqiga xos konstruktsiyalar ijtimoiy muhitni tabiiy ko‘rsatish bilan birga, muomala madaniyatidagi nuqsonlarni ham “ichkaridan” yoritadi: personajlarning baho berish usuli ularning ijtimoiy saviyasi va axloqiy mas’uliyatini ochadi. Demak,

sifat talqini faqat leksik qatlamda emas, sintaktik va diskursiv qatlamda ham ishlaydi.

Natijalarni umumlashtirar ekan, Qahhor asarlarida ijtimoiy muammolar badiiy tasvirning mavzusi bo'lish bilan birga, matnning baholovchi mexanizmlarida, xususan, sifat kategoriyasining keng talqinida markaziy o'rin egallashi aniqlanadi. Sifat va baholash birliklari personaj tipologiyasini yaratadi, muallifning yashirin pozitsiyasini sezdiradi, kinoya va tagma'no orqali ijtimoiy tanqidni yumshoq, ammo ta'sirchan shaklda amalga oshiradi. Qahhorning badiiy mahorati shundaki, u ijtimoiy illatni bevosita hukm bilan emas, tilning o'zidagi nomuvofiqliklar, sun'iy maqtovlar, ortiqcha "yaxshilik" ta'riflari, taqqoslash va darajalashning keskinlashuvi orqali ko'rsatadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, "sifat talqini" Qahhor nasrida ijtimoiy muammolarni anglash va badiiy idrok etishning ichki tayanchi bo'lib, o'zbek badiiy tilida pragmatik baholash madaniyatini boyitgan, realistik hikoyachilikning ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan hamda tilshunoslik va adabiyotshunoslik tutash nuqtalarida samarali tahlil qilinishi mumkin bo'lgan ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qahhor A. Tanlangan asarlar. 5 jild. 1-jild: Hikoyalar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. 480 b.
2. Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 2004. 512 b.
3. Vinogradov V. V. O yazyke hudozhestvennoy literatury. Moskva: Goslitizdat, 1959. 655 s.
4. Arutyunova N. D. Tipy yazykovykh znacheniy: Otsenka. Sobytie. Fakt. Moskva: Nauka, 1988. 341 s.

5. Leech G. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983. 250 p.
6. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. 203 p.